

ALJABRNING
TUG'ILISHI

MIRKARIM
OSIM

YANGI ASR AVLADI
TOSHKENT
2017

UO'K: 821.512.133-31

KBK: 84(50'6

O 80

Osim, Mirkarim

Aljabrning tug'ilishi: qissalar/Mirkarim Osim. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2017. – 144 b.

ISBN 978-9943-27-990-2

Mazkur kitob tarixchi-yozuvchi Mirkarim Osimning eng mashhur ikki asaridan tarkib topgan. «Aljabrning tug'ilishi» va «Karvon yo'llarida» deb nomlangan har ikkala asar bugungi davr o'quvchisi o'qishi shart bo'lgan kitoblar sirasiga kiradi. Millatimizning buyuk dahosi bo'lmish al-Xorazmiy haqidagi afsona va rivoyatlarga asoslangan «Aljabrning tug'ilishi» qissasi o'quvchining ham tarixiy, ham ma'naviy bilimini boyitadi. Unda nafaqat buyuk olimning ilmiy faoliyati, balki davrga xos ijtimoiy va siyosiy voqealar, umuminsoniy fazilatlar, tuyg'ular o'rtasidagi qarama-qarshiliklar jonli va rangli tasvirlarda ifodalanadi. Feruz va Yoqutoy o'rtasidagi go'zal sevgi hamda ularning muhabbatiga raxna soluvchi qora kuchlar bilan o'quvchi asar mutolaasi davomida tanishadi.

«Karvon yo'llarida» asarida Buxoro xoni Abdullaxon davrida jamiyatda hukm surgan vaziyat hamda siyosiy jarayonlar tarixiy faktlar asosida ifodalanadi. Asar qahramonlaridan biri, jabrdiyda Zahro obrazi o'quvchi qalbini junbushga keltiradi. Asira qizning go'zalligi xonlar va elchilar orasida tilga tushganligi bois, uning taqdiri ayanchli tus oladi...

UO'K: 821.512.133-31

KBK: 84(50'6

ISBN 978-9943-27-990-2

© Mirkarim Osim, «Aljabrning tug'ilishi». «Yangi asr avlodi», 2017-yil.

TARIXCHI ADIBLARNING ASL USTOZI

Mirkarim Osim 1907-yilda Toshkent shahrida ziyoli oilasida dunyoga kelgan. 1918-yildan «Shams ul-urfon» nomli boshlang'ich maktabda o'qigan. 1921-yildan Alisher Navoiy nomidagi respublika bilim yurtida, 1926–1930-yillarda Moskva Davlat pedagogika institutining tarix-iqtisod fakultetida tahsil olgan.

Dastlab she'rlar yozgan. So'ng tarix fanidan qator qo'llanma, tavsiya, darsliklar yaratgan. 1940-yilda Alisher Navoiy hayoti va ijodi haqida «Astrobod», «Alisher Navoiy va Darvishali», «Badarg'a», «Navoiyning xislatlari», «Ulug'bek va Navoiy» singari hikoya va tarixiy qissalar yozgan.

Mirkarim Osim, asosan, tarixiy mavzularda qissalar yozgan. Qahramonlik mavzuyiga oid «O'tror», «To'maris», «Temur Malik», «Aleksandr va Spitamen», maishiy mavzudagi «Mohlaroyim va Xonposhsha», «Karvon qo'ng'irog'i», «Elchilar» kabi asarlari allaqachon o'quvchilar e'tirofiga sazovor bo'lgan.

Tarjimayi hol tarzidagi tarixiy asarlar namunalari sifatida Alisher Navoiy haqidagi «Zulmat ichra nur», Beruniyga bag'ishlangan «Jayhun ustida bulutlar», Tabobat ilmi bilimdoni hayoti asos qilib olingan «Ibn Sino qissasi», al-Xorazmiy umr yo'li va faoliyatidan hikoya qiluvchi «Aljabrning tug'ilishi», Mashrabga atalgan «Singan setor» kabi qissalarini aytib o'tishimiz mumkin.

Mirkarim Osim tarixchi adiblar orasida asl manbani buzmay, qayta badiiy jonlantirishi bilan ajralib turadi. Uning asarlari 70-90-yillar tarixiy adiblari uchun asosiy manba vazifasini o'tadi.

Mirkarim Osim keyingi avlod yozuvchilari uchun ko'prik vazifasini o'tagan ijodkorlardan. Bugungi kunning mashhur va tanilib kelayotgan tarixchi adiblari Mirkarim Osimni o'zlarining ustozlari deb biladilar.

Tarixchi adib tavalludining 70-yilligi munosabati bilan O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi unvoni berilgan. U 1984-yilda vafot etgan.

Vatan oldidagi xizmatlari inobatga olinib, 2001-yilda «Buyuk xizmatlari uchun» ordeni bilan taqdirlangan.

Muharrirdan

ALJABRNING TUG'ILISHI

I

– Shahri Bag‘dodga sog‘-salomat yetib kelganingizdan behad xursandman, yana ko‘rishadigan kun bor ekan, – dedi uy egasi – marvlik Xolid ibn Abdumalik keng peshonali yosh mehmon bilan quchoqlashib ko‘rishar ekan. – Abu Abdulloh Muhammad ibn Muso janoblari qachon yetib kelar ekanlar, deb yo‘lingizga muntazir edik. Alhamdulillah, yana diydor ko‘rishar ekanmiz, ming qatla shukurki, avvalgidek tetik va bardam ekansiz.

Ko‘pdan buyon ko‘rismagan ikki do‘st, hol-ahvol so‘rashib bo‘lganlaridan keyin ko‘rpachaga o‘tirdilar. Uzun yaktakli, qotmadan kelgan uy xizmatkori ularning oldiga dasturxon yozib, barkashda turli noz-ne‘matlar va ikki kosa sharbat keltirib qo‘ydi. Soch-soqoliga oq oralab qolgan o‘rta yoshli mezbon xursandligini yashira olmay, «qani, olsinlar» degandek, tomirlari bo‘rtib chiqqan qo‘li bilan dasturxonni ko‘rsatdi.

– Marv shahrida menga emakdosh bo‘lgan yor-do‘stlarni sog‘indim, – dedi yoshi o‘ttizdan oshgan, qalin qoshli mehmon non tishlab, behi sharbatidan ho‘plar ekan, – Ahmad al-Farg‘oniy, Ahmad ibn Abdulloh, Muso ibn Shokir va uning o‘g‘illari sihat-salomat yuribdurlarmi?

– Alhamdulillah, hammalari eson-omon, sizni ko‘rishga, suhbatangizdan bahramand bo‘lishga mushtoqdurlar.

Ular dasturxon ustida Xurosonda birga o'tkazgan kunlarini, boshlaridan kechirgan voqealarni eslab, suhbatlashib o'tirishdi. Mezbon tilining uchida turgan gapni aytish uchun payt poylab turardi.

– Kechikib kelishingizning sababi nima? – deb so'radi u negadir o'zini noqulay sezib. – Xalifa hazratlari ham: «Na uchun Abu Abdulloh Muhammad ibn Muso kechikdi, uni zudlik bilan huzurimga jo'nat, deb Xorazmshohga maktub yuborgan edim-ku», deganlarini ikki marotaba eshitdim. Nima hodisa yuz berdiki, shahri Bag'dodga qadam ranjida qilgingiz kelmadi?

– Buning sababini sizgagina ayta olaman, – dedi mehmon o'ylanqirab. – Ma'mun Xuroson qo'shini bilan Bag'dodni bosib olganidan so'ng o'z inisi Aminni qatl ettirganini, Ozarbayjonda boshlangan zardushtiyar qo'zg'olonini shafqatsizlik bilan bostirib, asirlarni o'ldirayotganini eshitib, bu yerga kelishga oyog'im tortmay qoldi. Otashparastsan, deb begunoh odamlarni bola-chaqasi bilan qirib tashlash – o'ta zolimlik-ku!

Xolid ibn Abdulmalik oqara boshlagan boshini qashib, miyig'ida kulib qo'ydi-da:

– Sizga al-Majusiy deb laqab qo'yganlari bejiz emas ekan, otashparastlarga bu qadar xayrixoh ekanligingizning sababi endi ma'lum bo'ldi, – dedi.

– Ha, bobom rahmatli zardusht dini rahnamolaridan biri edilar. Arab sarkardasi Qutayba binni Muslim Xorazmni bosib olganidan keyin hammani zo'rlab islom diniga kiritdi. Xorazm yozuvini bilaturgan odamlarni o'ldirtirib, qadimiy kitoblarimizni yondirib yubordi. Eski e'tiqodlariga sodiq bo'lgan bobom jon saqlab qolish uchungina arab tilida kalima keltirishga majbur bo'lgan ekanlar.

– O'tgan ishga salavot, – dedi uy egasi mehmonning chaqnagan ko'zlariga kulimsirab qarab, – aytilgan so'zni, otilgan o'qni qaytarib bo'lmas, degan ma-

---

qol bor. Xarobaga aylangan Xorazm yana obod bo'lib, qaddini rostlab oldi, yana bilim urug'lari o'sib chiqa boshladi-ku!

– Yurtimizda eski madaniyat qo'ri bor edi-da! Qutayba binni Muslim yonib turgan ma'rifat o'chog'ini so'ndirishga urindi, ammo bid'at-xurofot kuli ostida ma'rifat cho'g'lari qolgan ekan.

– Borakallo, xalifa Ma'mun saroyiga to'plangan olimlar yana ilm-ma'rifat gulxaniga o't qalab yubordilar. Xorazm yana olimlar yetishtira boshladi, yopilib qolgan ma'rifat darvozasi ochildi. Keling, kechagi kunni yodlab, bugungi kunni zaharlamaylik, imkoniyatlardan foydalanib qolaylik.

– Rost, men ham shul mulohaza bilan yo'lga chiqishga majbur bo'ldim, – dedi mehmon qalin qoshlarini kerib qo'yib.

– Qayerda bo'lsangiz ham xalifa hazratlari sizni top-tirib keltirar edilar. Vaziri a'zam al-Afzal ibn Sahl janoblari ham sizni sabrsizlik bilan kutayotgan edilar.

– Ha, ul kishi Marv shahrida saroy vaziri bo'lib turganlarida menga xayrixoh bo'lib, kechalari mendan hind hisobini o'rganur edilar. Shul sababdan bo'lsa kerak, menga bir maktub yo'llab, darhol poytaxtga yetib kelishimni iltimos qildilar. Shuning uchun to'g'ri kelib, ul kishining huzurlarida bo'ldim. Kechikib kelganim uchun norozi ekanliklari aftlaridan bilinib turar edi. Sir boy bermay, meni yaxshi qabul etib, ikki-uch kun o'tmay alohida hovli topib berishni va'da qildilar. Hozir karvonsaroyda turibman.

– Menikiga ko'chib kelaqoling. Siz uchun alohida xona bor.

– Tashakkur, sizni bezovta qilishni istamayman. Karvonsaroy hujrasida orom olib, o'zimga kelib olay.

Ular allavaqtgacha gaplashib o'tirib, o'tgan voqealarni esladilar.

Ma'munning otasi xalifa Xorun ar-Rashid o'zining eroniy vaziri Ja'far ibn Yahyoni arzimagan bir gunohi uchun qatl ettirgan edi. Shundan keyin unga qarashli Eron va Xurosonda norozilik boshlanadi, u yer-bu yerda isyonlar ko'tariladi. Xorun ar-Rashid ularni tinchitish uchun o'zining eroniy joriyasidan bo'lgan to'ng'ich o'g'li Ma'munni Marv shahriga – sharqiy viloyatlarning markaziga katta huquqlar bilan hokim qilib yuboradi. Ma'mun eroniyarlarga imtiyozlar berib, Xuroson va O'rta Osiyoda yetishgan olimlarni o'z atrofiga to'play boshlaydi, har tarafdin ko'hna kitoblarni toptirib, kutubxonasini boyitadi. Xorazmlik yosh olim Muhammad ibn Muso uning buyrug'i bilan sharqiy Afg'oniston, shimoliy Hindistonga borib, riyozat va astronomiyaga doir bir talay ilmiy asarlarni olib keladi.

Oradan ko'p vaqt o'tmay Xorun ar-Rashid olamdan o'tadi. U ikkinchi xotinidan bo'lgan Aminni taxt vorisi qilib tayinlab ketgan edi. Otasining bu ishidan norozi bo'lgan Ma'mun tishini tishiga qo'yib, sabr qilib turadi, sekin-asta turkiy xalqlardan askar to'plab, poytaxt Bag'dodni bosib olishga tayyorlana boshlaydi.

Ma'munga ergashib, Dajla bo'yiga kelgan Xolid ibn Abdumalik ko'rgan-kechirganlarini bayon qilar ekan, Xorazmiyning ko'zi o'ngida dahshatli manzaralar birin-ketin o'ta boshladi.

Bag'dod shahri bo'sag'asidagi qonli janglar, shahar qo'rg'oniga shoti qo'yib chiqayotgan qiyiq ko'zli jangchilarning «urho-ur» deb qichqirishlari, u yer-bu yerdan ko'tarilgan alangalar, ko'ksiga nayza sanchilgan askarlarning ingrashi, ayollarning dod-faryodlari...

Nihoyat, xalifa Amin yengilib, shahardan qochdi. Uni tutib olib, akasi oldiga sudrab keldilar. Egnida yiltiroq po'lat sovut, boshiga dubulg'a kiygan aka qilichining dastasini changallab, darhol ukasining kallasini olishni buyurdi.

Ma'mun Pomir tog'laridan Ispaniyagacha cho'zilgan o'lkalarga hukmdor bo'lib, o'zini xalifa deb e'lon qilganidan keyin¹ bir qo'li bilan u yer-bu yerda boshlangan xalq qo'zg'olonlarini bostira boshladi, ikkinchi qo'li bilan atrofiga olimlarni to'plab, ilm-fan uchun ko'plab mablag' sarf qilishga kirishdi.

Bayt ul-hikma, ya'ni donishmandlar uyini tashkil qilib, hind, yunon, suryoniy tillarida yozilgan ko'hna kitoblarni yig'dira boshladi.

II

– Abu Abdulloh Muhammad ibn Musodek buyuk olimning qatorimizga kelib qo'shilganidan behad mamnunmiz. Marhamat qilib Bayt ul-hikma kalitini qo'lga olsalar-u, hujralardagi kitoblarni tartibga keltirishga yordam bersalar, yosh olimlar va tolib ul-ilmlar u kishining maslahati bilan har ilmga doir kitoblarni ayrim hujralarga joylab, ro'yxatga olsalar... – deb gapida davom etdi, to'rda, fil suyagidan yasalgan naqshli kursi ustida o'tirgan Ma'mun. – Shoyi, atlas chopon, yupqa jun chakmon kiygan, boshlariga yumaloq oq salla o'ragan olimlar katta uyning devori tagiga solingan ko'rpachalarda qo'l qovushtirib o'tirar edilar. Ustidagi zardo'z choponi ko'zni qamashtiradigan oq yuzli, rangi toza xalifaning o'ng tomonidan joy olgan al-Xorazmiy uning gapini ma'qullab, bosh egib qo'yar edi.

– Marv shahridan sandiqlarda keltirilgan hind tilidagi asarlar tartibsiz holda. Ulardan eng muhimlarini arab tiliga tarjima qilishni Abu Abdulloh Muhammad binni Muso janoblariga, astrunumiyo va astruluxiyoga doir kitoblarni yunon tilidan tarjima qilishni Yahyo binni Musoga topshirsak... – Yosh xalifa og'zidan chiqqan

---

¹ Ma'mun 813-yili taxtga o'tirgan edi.

---

ba'zi so'zlarni tushunmay peshonalarini tirishtirib o'tirgan yosh olimlarga qarab: – Yunoniyalar astrunumiyo deb ilm ul-falakni, astruluxiyo deb ilmi nujumni aytadilar, astr – yulduz demakdir, – deb qo'ydi.

Uning donishmandligini tan olgan olimlar indamay bosh egib qo'ydilar.

O'zidan uch yosh kichik bo'lgan Ma'mun bilimdonligini ko'z-ko'z qilayotganligini fahmlagan al-Xorazmiy esa yerga qarab qoldi.

* * *

Bayt ul-hikma kaliti qo'liga tekkandan keyin al-Xorazmiy yosh olimlar bilan birga Hindiston, Eron, Iskandariyadan keltirilgan kitoblarni tartibga sola boshladi. U kechqurun charchab uyiga kelar, ovqatlanib, mizg'ib olgandan keyin yarim kechagacha o'tirib ishlar, hind tilidagi ko'hna kitoblarni mutolaa qilar edi. Ikki-uch yil ichida bayt ul-hikmadagi kitoblar joy-joyini topdi, shundan keyin u xotirjam bo'lib, hind hisobi bilan shug'ullana boshladi.

«Hindlar sonlarni raqamlar bilan yozishni kashf etganlar, ammo «1» sonining ahamiyatini tushunib yetmaganlar, – deb o'zi bilan o'zi gaplashar edi, besh sham o'rnatilgan qandil yorug'ida ishlab o'tirar ekan u. – Axir ikki – ikkita bir, uch – uchta bir, to'rt– to'rtta bir va hokazo. Hindlar joriy qilgan to'qqizlik sanoq tartibi bilan katta sonlarni qo'shish, ayirish, ko'paytirish va taqsim qilish, amrimahol...»

Xorazmiyning xizmatiga doim tayyor bo'lgan, ish buyurishini kutib, uxlamay o'tiradigan xizmatkori xo'jayinining ba'zan yarim kechagacha o'zi bilan o'zi gaplashib ishlab o'tirganiga hayron qolar: «Nega muncha o'z joniga azob beradi-ya! Miyasi aynib qolmasaydi. Kunduz kunlari ishlagani yetmasmidi! Podsho shundog' ham unga maosh berib turibdi-ku!» – deb o'ylar edi.

Bu tanishuv parchasidir. Asarning to'liq versiyasi
<https://kitobxon.com/uz/asar/2703> saytida.

Бу танишув парчасидир. Асарнинг тўлиқ версияси
<https://kitobxon.com/uz/asar/2703> сайтида.

Это был ознакомительный отрывок. Полную версию
можно найти на сайте
<https://kitobxon.com/ru/asar/2703>